

MARIJA BOGDANOVIĆ

KVANTITATIVNI PRISTUP U SOCIOLOGIJI

RAZVOJ, DOMETI I FORMALISTIČKE
JEDNOSTRANOSTI

BEOGRAD • 1981

V

KRITIKA KVANTITATIVNOG FORMALIZMA U SOCIOLOŠKOM ISTRAŽIVANJU

Kritika kvantitativnog formalizma, kao skupa negativnih posledica kvantitativne formalizacije u proučavanju društvenih pojava, najčešće se kreće u okviru same kritike empirizma — na teorijsko-metodološkom planu i sa stanovišta društvenih uslova koji pogoduju nastanku ove pojave. Ovo dolazi otuda što su se u empirizmu najviše i primenjivali postupci za prikupljanje i analizu kvantitativnih podataka o društvenim pojavama, te su se i mnoge slabosti empirizma tu skrivale pod okriljem „egzaktnosti” statističke i matematičke analize. Pri tom treba imati u vidu da se slabosti empirizma ne javljaju samo u onoj njegovoj varijanti koja stavlja naglasak na kvantitativno istraživanje, već i u onoj koja se pretežno zasniva na postupku posmatranja i na zadržavanju kvalitativne klasifikacije kao okvira za analizu iskustvenih podataka.

Od tridesetih godina ovog veka, primena naučnog znanja u rešavanju složenih pitanja društvene prakse postaje neophodna potreba vlade, političkih partija, krupne industrije, vojske, novinskih i reklamnih agencija. Formiraju se državne i privatne institucije, komercijalnog i naučnog karaktera, koje sociologiju usmeravaju u pravcu „rigorozne empirističke varijante primenene nauke”. Ne samo sklonost ka empirizmu, već i njegovu širu prihvaćenost M. Horkheimer i T. Adorno vide upravo u ovoj mogućnosti njegovog neposrednog praktičnog korišćenja i njegove „srodnosti sa svakom upravom”. Privlačnost empirizma je u njegovom zahtevu za objektivnim i konkretnim znanjem. Pri tom se zahtev za objektivnošću izvirgava u svoju suprotnost jer se prednost daje ispitivanju mišljenja i uopšte načina ponašanja pojedinaca, onome kako oni vide sebe i svet oko sebe u okviru vladajućeg sistema. Te iako empirizam u svom razvoju prolazi put od jednostavnijih ka složenijim oblicima, ostaje činjenica da sociologija, kao nauka o ponašanju, utvrđuje uslove prilagođavanja u visoko organizovanim životnim i radnim uslovima. Ovaj prakticizam diktira kratke istraživačke rokove, brze, precizne i neposredno upotrebljive rezultate. Glavni problem je, međutim, što se posle toga ne analiziraju implikacije tog sistema a gube se iz vida mnoga posredovanja između onog što je suština društva i osnovni mehanizam njegovog delovanja, s jedne strane, i načina ponašanja i sadržaja svesti pojedinaca, s druge. To naravno ne znači da mišljenja nemaju

i svoje objektivno značenje i momenat opštosti, ali se ipak ne mogu uzeti kao „pravi izvor za sud o samoj stvari,”¹ jer su ili nepotpuna ili netačna. Ali tako nepotpuna i iskrivljena ona dobijaju svoj kvantitativni izraz i izgled objektivnog znanja. Sam momenat opštosti svesti, prema Adornu, time biva omogućen u vidu statističke opštosti i primene zakona velikih brojeva u empirijskim istraživanjima. Ovako dobijena homogenost u vidu tendencijskih pravilnosti, zahteva objašnjenje jer „ljudi nisu naprosto bića vrste.”² Mišljenje je osim opštim momentom određeno i interesima pojedinaca koji se u građanskom društvu razilaze. Međutim, upravo ovo društvo je uspjelo da te rasute, pojedinačne interese podvede pod jedinstvenu formulu njihovih mišljenja, zaboravljajući pri tom da je „zajedništvo društvenog reagovanja suštinski zajedništvo društvenog pritiska,”³ piše T. Adorno. Stoga se on i suprotstavlja pozitivističkom ujednačavanju pojedinaca i rezultirajućem gubitku njihovog individualiteta.

Pa ipak će predstavnici kritičke teorije samo na najopštiji način ukazati da je reč o empirijskom istraživanju koje se razvija u građanskom društvu, te i pojedinac za čiji su individualitet zabrinuti, ostaje apstrakcija jer nije uključen, niti je bliže određen, konkretnim društvenim, klasnim odnosima u kojima se nalazi i koji su okvir njegovog povezivanja sa drugim pojedincima i grupama.

Sledeći zahtev empirizma, za konkretnim znanjem, vodio je njegovom ograničavanju na uske i, postupkom izvedene, strogo izolovane sektore života, a značilo je, u stvari njegov pokušaj da se približi načinu proučavanja prirodnih nauka, i posebno eksperimentalnom postupku. Pridržavajući se datog i izolovanog empirizma ne postavlja pitanje o društvenom smislu pojava, jer taj smisao proizilazi iz celovite teorije o strukturi i razvoju, što njemu nedostaje. To je i njegova osnovna slabost. Jer empirizam se u prvom periodu svog razvoja zatvara prema teoriji uopšte a potom prema razvijanju opšte teorije i prema proučavanju globalnog društva. Time se „sprečava ne samo privremeno već načelno obrada celokupnosti društva”⁴ a „društveno kritički motiv sociologije progнан je iz delanja empirijskog društvenog istraživanja”⁵ pišu saradnici Frankfurtskog instituta za društvena istraživanja. Tako je cena za konkretnost plaćena gubitkom prodornosti znanja koju može da pruži samo teorijsko rasuđivanje. Stoga se izbor predmeta istraživanja, ukoliko se ne vrši prema administrativnim potrebama, vrši prema raspoloživim postupcima a ne prema njenoj značajnosti. To je i razlog što je „empirijsko društveno istraživanje ugroženo ograničenjem na nebitno u ime nesumnjive tačnosti.”⁶

Prakticizam koji dominira ovim istraživanjima deluje i preko obrazovnog sistema. Dolazi do izrazitijih i obimnijih promena na planu akademskog obrazovanja kao i u odnosima između predavačke i istraživačke aktivnosti. Tim povodom D. Lerner navodi jedan stav koji Američko udruženje

¹ T. Adorno, „Soziologie und empirische Forschung”, u: E. Topisch, *Logik der Sozialwissenschaften*, Kiepenheuer & Witsch, Köln-Berlin, 1966, S. 514.

² Ibid., S. 518.

³ Ibid.

⁴ „Soziologie und empirische Sozialforschung”, u: *Soziologische Exkurse — Nach Vorträgen und Diskussionen Frankfurter Beiträge*, Im Auftrag des Instituts für Sozialforschung, herausgegeben von T. W. Adorno und Walter Dirks, Band 4, 1956, by Europäische Verlagsanstalt G.M.B.H. Frankfurt am Main, S. 109.

⁵ Ibid., S. 108.

⁶ Ibid., S. 109.

univerzitetskih profesora izražava: „Uzaludno je posebno se brinuti za dobrog učitelja kad su postojeći uslovi takvi da se uspeh u istraživanju svuda nagrađuje kao naravna stvar, dok to nije slučaj sa uspehom u predavanju.”⁷

Sire teorijsko i istorijsko obrazovanje postepeno se potiskuje, ali se intenzivnije razvijaju tehnički postupci za prikupljanje i analizu kvantitativnih podataka. Ovome pogoduje i činjenica što istraživačke institucije sve više postaju i obrazovni centri u koje se uvodi vrlo precizna podela rada sa naglaskom na uskoj specijalnosti. P. Sorokin još 1956. godine pruža sažet prikaz situacije u obrazovanju psihologa i sociologa: „Od svih kurseva na odeljenjima psiho-socijalnih nauka, kurs statistike često je jedini koji se zahteva od svih njihovih studenata. Bez poznavanja istorije, teorije, metoda i drugih osnovnih pitanja sociologije i psihologije, oni još uvek mogu steći doktorate sa visokim ocenama ako poznaju elementarnu statistiku. Bez zadovoljavajućeg ispita iz statistike, teško mogu diplomirati ili steći viši stepen, uprkos odličnom znanju iz istorije, teorije i metoda ovih disciplina. Isto tako, bez statističkog obrazovanja sve više se smanjuje šansa da postanu predavači ili profesori psiho-socijalnih nauka. Ove discipline postale su oblast u kojima dominira profesionalna armija statističara, knjigovođa, procenjivača, numerologa i metromanijaka.”⁸

Novu vrstu intelektualnih zanimanja, koja odgovara novim zahtevima i uslovima, čine intelektualni administratori i planeri naučnih istraživanja i istraživački tehničari. Karijera modernog univerzitetskog profesora može se, prema Milsovim rečima, nazvati karijerom „novog preduzetnika”. Savetnik u finansijski dobrostojećim organizacijama, on često može da obezbedi sredstva za formiranje istraživačkog instituta pri univerzitetu i da istraživačkim uslugama poveže akademsku zajednicu sa poslovnim svetom.” „Intelektualni administrator” poseduje sposobnost za organizaciju, član je mnogih komiteta i komisija, sa mnoštvom veza i lakoćom kretanja u različitim društvenim sredinama. „Oni, slično ljudima od inicijative i rukovodiocima u drugim oblicima stvaralaštva ne čitaju knjige, već referate i informacije,”⁹ piše R. Mils. Stoga oni i nemaju neko dublje znanje o suštinskim problemima društva niti žele da ulaze u bilo kakve kontroverze. Zadržavaju se na upoznavanju opštih osobina istraživačkog rada kako bi bili u stanju da organizuju nova istraživanja. Njihovi prvi saradnici su istraživački tehničari koji „više ispoljavaju metodičnost nego nemir, u većoj meri strpljivost a u manjoj meri imaginativnost a, iznad svega, su dogmatički orijentisani...”¹⁰ Istraživački rad obavljaju grupe (timovi) sastavljene od tehničara posebne specijalnosti (za stvaranje uzorka, upitnika, za prikupljanje podataka, za pravljenje kodeksa, za šifriranje, tabeliranje itd.) čija akademska karijera nije uslovljena individualnim rezultatima. I u naučnim institucijama formira se izrazito konformistički stil ponašanja. Socijalizovan naučni radnik je onaj koji je „prilagođen” zahtevima sredine u kojoj se nalazi. „Ukratko re-

⁷ R. Merton, D. Lerner, „Social Scientists and Research Policy” in: D. Lerner, H. Lasswell, *The Policy Sciences-Recent Developments in Scope and Method*, — Stanford University Press, California, 1951, p. 294.

⁸ P. Sorokin, *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*, Henry Regnery Company, Chicago, 1956, p. 105.

⁹ R. Mils, *Sociološka imaginacija*, Beograd, „Savremena škola”, 1964, str. 112.

¹⁰ Ibid., str. 119.

¹¹ Ibid., str. 121.

čeno, jedan administrativni pokretački duh prati pomenuti stil istraživanja ..."¹²

Izneti karakter obrazovanja i organizacije naučne delatnosti neminovno vodi i odgovarajućem formalističkom karakteru rezultata socioloških istraživanja. Tim povodom R. Mils vrlo nadahnuto piše sledeće: „Među naučnicima, najčešći tip je Viši statističar, koji razlaže istinu i laž u tako fine deliće da ne možemo reći kakva je razlika između njih. Izvanrednom rigoroznošću svojih metoda, oni uspevaju u trivijalizovanju ljudi i društva, i u tom procesu, i svojih duhova.”¹³ Rezultat ovakvog načina rada je „... da društvene studije postaju razrađen metod za obezbeđenje da niko ne sazna previše o čoveku i društvu, ... formalnom ali praznom oštroumnosti.”¹⁴

Ovaj stil rada u proučavanju društvenih pojava vidan je na razne načine. P. Sorokin, na primer, prvo ukazuje na najpristupačniji izraz ovog stanja, naime na formalni karakter naučnih tekstova, kako u časopisima tako i u knjigama. Upotreba brojeva, merenja i dijagrama, smatra se znakom progressa društvenih nauka ka „egzaktnoj”, zrelijoj fazi koja se približava zrelosti prirodnih nauka. Ali, i drugi pokazatelj nije manje vidan, naime veliki broj ljudi koje privlače istraživanja ovog tipa i koji veruju da su kvantitativna istraživanja jedino naučno a da nekvantitativna pripadaju domenu „subjektivne spekulacije” ili su „neegzaktna, površna i neproverljiva literarna vežba.”¹⁵ Ovo shvatanje društvenih nauka ne ostaje samo u zatvorenom krugu univerziteta. Njega prihvataju i podržavaju oni društveni krugovi koji obezbeđuju finansijska sredstva za istraživanje (vladine agencije, poslovna udruženja, fondacije itd.) kao i šira javnost (novinari, izveštači, obični ljudi). Ugled statističara i uopšte ljudi koji se bave kvantitativnim istraživanjima premašuje ugled onih društvenih naučnika koji ne koriste takve postupke.

U ovim širim društvenim i obrazovnim uslovima razvijala se ne samo kvantifikacija izvornih podataka o društvenim pojavama nego je i način njihove analize dosegao najviši formalni nivo razvoja u matematičkim modelima. Najkonkretniju kritiku „nove epistemologije”, sa stanovišta njenih negativnih posledica koje se javljaju u vidu kvantitativnog formalizma, čiji su izvori različiti, daje P. Sorokin. On sa ironijom govori da je ona nova upravo onoliko koliko su nove i ideje o „socijalnoj matematici” ili „socijalnoj mehanici” te savremeni razvoj psiho-socijalne nauke naziva „doba kvantofrenije i numerologije”. Sorokin formira i niz termina da bi izrazio „pseudonaučne” preokupacije koje su prodrle u sociologiju i srodne nauke, a time i svoj otpor prema „besnećoj kvantofreniji”, „površnom i besmislenom brbljanju” i čak „bajanju”.¹⁶

Iako P. Sorokin razvija i posebnu terminologiju da bi što plastičnije i oštrije ukazao na nekritičko prihvatanje kvantitativnih postupaka i grešaka koje usled toga nastaju u proučavanju društvenih pojava, njegova kriti-

¹² Ibid., str. 67.

¹³ W. Mills, „IBM Plus Reality Plus Humanism-Sociology” in: I. L. Horowitz, Ed., *Power, Politics and People*, Ballantine Books, INC, N. York, 1962, p. 569.

¹⁴ Ibid., p. 570.

¹⁵ P. Sorokin, cit. knj., p. 104.

¹⁶ Pored izraza „kvantofrenija” i „kvantofrenijska preokupacija” ili „opse-sija”, P. Sorokin upotrebljava i termine „metrofrenička preokupacija” i „metrofrenička abracadabra”, „metromanijaci”, „metrofrenički manipulator”, „kult numerologije”, i sl.

ka nije samo puka retorika. Za svaku svoju primedbu on navodi niz konkretnih primera kao dokaz ili bar ilustraciju njene osnovanosti.

Sorokinova kritika kvantitativnih postupaka u sociologiji i srodnim društvenim naukama kao i sve jačeg prodora „pseudonaučnosti” u njihovom razvoju i primeni, prvenstveno se kreće na metodološkom planu. On prvo razlikuje stvaranje matematičkih modela za proučavanje društvenih pojava od statističkih postupaka i ukazuje na njihove domete. Sasvim izdvojeno razmatra različite oblike „pseudonaučnosti” koji su zasnovani na sasvim neprimerenom korišćenju pojmova prirodnih nauka i kvantitativnih podataka.

U kritici matematičkih modela, kao najnovijeg izraza u podizanju stepena naučnosti sociologije, on podseća da se model jednom formulisan kreće u okviru datih postulata i empirijskih pretpostavki te su njegova izvođenja najstrože određena ovim okvirom. Čak i najmanja promena u nekoj od pretpostavki ili u vrednosti podataka može dovesti do velikih promena u rezultatima. Ova činjenica, kao i činjenica da se modeli često zasnivaju na nerealističnim pretpostavkama, što takođe vodi izvođenju zaključaka i predviđanja koja ne odgovaraju realnim društvenim situacijama, čine da „model postaje obmanjivo precizan; preobraća se u rigoroznu obmanu paradirajući u kostimu egzaktnog znanja”.¹⁷ On, pri tom, ima u vidu prve modele racionalnog ponašanja Neuman — Morgensterna a zatim i model Raschevskyog, ali na osnovu nekih uspešnijih pokušaja smatra da njihovo stvaranje u sociologiji i srodnim disciplinama ipak ostavlja nadu. Model mora biti zasnovan na pretpostavkama koje su rezultat uopštavanja iz mnogih istraživanja što u njegovom dotadašnjem stvaranju nije uvek i bio slučaj.

Kritičko razmatranje matematičkih modela sledi kritički osvrt na upotrebu statističkih metoda u psiho-socijalnim naukama pri čemu P. Sorokin stavlja naglasak na unošenje grešaka u proučavanja zasnovana na ovim postupcima.

Za razliku od modela, gde se prvo formuliše niz pretpostavki koje se potom formalizuju u vidu jednačina, a ove zatim ispune empirijskim podacima, statističko istraživanje se usmerava na direktno prikupljanje podataka, objektivnog karaktera a sve učestalije i o unutrašnjem iskustvu pojedinaца, njihovo klasifikovanje, izračunavanje procenata, utvrđivanje korelacije i različitih mera o stepenu i vrsti povezanosti između određenih promenljivih. P. Sorokin prvo ukazuje na neophodnost zvaničnih statističkih podataka za proučavanje masovnih pojava — za praćenje promena u stanovništvu kao i na posebnim područjima društvenog života. Ali, njega, pre svega, interesuju nedostaci i greške. A javljaju se, prema mišljenju ovog autora, upravo u kvantifikaciji onih pojava koje po svojoj prirodi izmiču takvim operacijama. Tu navodi mišljenja, stavove, emocije, želje, dakle određena subjektivna iskustva ispitanika koji se ispituje pomoću upitnika sa unapred ne samo utvrđenim odgovorima već i njihovim intenzitetima. P. Sorokin stavlja primedbu da se pretpostavlja postojanje merljivih stupnjeva nezavisno od iskustva ispitanika, i čak više od toga, često se i broj stupnjeva pretpostavlja. Česta greška u veoma čestim istraživanjima mišljenja i stavova ispitanika javlja se u zameni učestalosti nekog doživljaja sa njegovim intenzitetom. Tu kritikuje Guttmanovo nastojanje da meri intenzitet tamo gde se javljaju samo učestalosti različitih kvalitativnih pokazatelja jedne pojave i posebno

¹⁷ P. Sorokin, cit. knj., p. 135.

Lazarsfeldovu „teoriju latentne strukture“ u kojoj dolazi do izražaja stvaranje skala po svaku cenu, čak i onda kad se uviđa nemogućnost kvantifikacije određenih kvalitativnih obeležja.

Nedostaci i greške, nastavlja P. Sorokin, javljaju se i u onim postupcima koji su bitni za naučno istraživanje „uopštavajućih nauka“. To su postupci za utvrđivanje pravilnosti na određenom području stvarnosti, stabilnosti veze između dve pojave kao i prirode te veze, zatim predviđanja itd. U oceni rezultata na ovom planu P. Sorokin je vrlo strog i smatra da su oni veoma umereni uprkos ogromnim finansijskim sredstvima i radu koji su tu utrošeni. Kao primer navodi različite studije u kojima se koeficijent korelacije koristio kao pokazatelj jačine veze između dve pojave i pokazuje da su ovi koeficijenti ne samo različiti nego da se za iste pojave kreću od krajnje negativnog do krajnje pozitivnog, te ostaje nejasno koji je od njih valjan. Ovaj zaključak o nepouzdanosti koeficijenta korelacije kao postupka statističke analize proteže se na ostale postupke. Naročito ukazuje ne samo na trenutnu i vrlo ograničenu već često i ništavnu vrednost procenata u ispitivanju mišljenja pojedinaca. Smatra, čak, da ovaj zaključak važi za većinu procenata dobijenih u ispitivanju spremnosti američkih vojnika za rat (u studiji *Američki vojnik*) jer se u različitim divizijama dobijaju sasvim različiti postoci. P. Sorokin podvlači da su ti podaci samo „govorne reakcije“ stanja duha... u momentu ispitivanja; da bi se oni i za ispitivane divizije verovatno razlikovali s obzirom na uslove u kojima se dobijaju: pre ili posle bitke, pre ili posle pobeđe; da je njihovo važenje striktno ograničeno ne samo na uzorke ispitivanih divizija nego da se ne mogu uopštiti ni izvan vremenskog momenta njihovog ispitivanja; i konačno, nakon svega ovog postaje suvišno pitati koji su od rezultata tipični za američku armiju.¹⁸ Dublji uvid i tačniju sliku motiva, smatra P. Sorokin, pružaju nam veliki ratni romani više nego što su to u stanju ovakva ispitivanja. Njihova vrednost se donekle poboljšava ponovljenim ispitivanjima istih lica u približno istim uslovima. Koliko se subjektivnosti, prikrivene kvantitativnom formom podataka, unosi već kod formulisanja pitanja i njihovog redosleda, a zatim i njihovog „ocenjivanja“ i „rangovanja“, ne iznenađuje onda da su kao izraz ove „dvostruke subjektivnosti“, različiti rezultati „kvantitativno precizne ali pogrešne predstave o stanju duha“.¹⁹

Tako su tvorci prirodno-naučne, objektivne sociologije postigli efekat suprotan adekvatnom proučavanju društvenih pojava. „Retko su kad sociologija i psihologija“, piše P. Sorokin, „ako su to ikada ranije činile, toliko mnogo zanemarile proučavanje objektivnih i osnovnih psiho-socijalnih činjenica, i tako se isključivo posvetile malom istraživanju čuvenih trivijalnosti, posebno onih poželjnog karaktera“.²⁰ Postoje retke i jedinstvene pojave koje izmiču statističkim postupcima a zatim, postoje pojave za čije proučavanje je neophodno direktno životno iskustvo istraživača. Priroda stvarnosti zahteva integralni pristup čulnih, racionalnih i intuitivnih postupaka saznanja koji ne samo da jedan drugog dopunjuju već jedan drugog i proveravaju.

Prethodno iznete kritičke primedbe o kvantifikaciji društvenih pojava dobijaju zaokružen vid kada P. Sorokin pređe na izlaganje različitih oblika

¹⁸ Ibid., p. 145—46.

¹⁹ Ibid., p. 147—50.

²⁰ Ibid., 297.

„pseudo naučnih preokupacija” u sociologiji i srodnim disciplinama. Naročito je vidno korišćenje simbola i matematičkih jednačina koji ne samo da u ovoj upotrebi nemaju matematičko nego nemaju ni sociološko značenje. Kao primer navodi „privatne simbole” K. Lewina („homemade shorthand symbols”) pomoću kojih on izražava stav da se „raznolikost ponašanja tokom detinjstva povećava uz normalan razvoj”: $\text{var}(B^{\text{ch}}) < \text{var}(B^{\text{ad}})$. Ukupnost ovih faktora naziva životnim prostorom (LS_p) pojedinca (P) te se ponašanje izražava simbolički kao funkcija životnog prostora koji, u stvari, čine ličnost i sredina:

$$B = F(PE)^{21}$$

Drugi primer je poznata Doddova „S-teorija” koja sadrži hipoteze o kombinacijama između osnovnih pojmova pomoću kojih se mogu opisati i klasifikovati sve vrste društvenih situacija za koje su pristupačni kvantitativni podaci. Tako se uopštavanje „da se ljudske karakteristike i sredine menjaju” izražava pomoću sledeće formule:

$$S = {}^S(T; L; P; I_{pp}; I_r)^{S22}_S$$

P. Sorokin prvo navodi mišljenje jednog matematičara da bi pokazao besmislenost ovako izražene teorije u matematičkom smislu,²³ a zatim pokazuje i njenu neodrživost u sociološkom pogledu. Prevodeći značenje formule $S = (P : I : T : L)$ na običan jezik pokazuje svu njenu besmislenost: „Socijalna situacija jednaka je stanovništvu koje je agregirano sa pokazateljima svojih karakteristika koje su agregirane sa vremenom a sve troje su agregirani sa prostorom.”²⁴

Iako ni u ovom slučaju, posle svega ovog ne bi bio potreban nikakav dalji komentar, P. Sorokin to čini ukazujući na potpunu neodređenost osnovnih pojmova koji ne daju differentia specifica društvenih pojava, njihovu neadekvatnost za izražavanje svih društvenih pojava, kao i na nejasnost pojedinih operacionih postupaka.²⁵ S-teorija tako ne pruža nikakvu osnovu ni za opis neke situacije, jer opis podrazumeva navođenje bitnih osobina proučavane pojave, te je prema Sorokinovom mišljenju „bezočno” neadekvatna čak i kao klasifikacijski okvir i ostaje zajedno sa svim sličnim pokušajima samo „puka abracadabra”. „S teorija je”, piše P. Sorokin, „u svojoj primeni na socijalne pojave čista od svakog određenog značenja i jednaka je društvenom ništa”.²⁶

²¹ Simboli imaju sledeće značenje: B^{ch} — ponašanje deteta; B^{ad} — ponašanje odrasle osobe; P — pojedinac; E — sredina; rečca var — raznolikost. Videti: P. Sorokin, cit. knj., p. 106.

²² Ovdje simboli imaju sledeće značenje: S — društvena situacija; T — vreme; L — udaljenost; P — broj ljudi; I_{pp} — karakteristike stanovništva; I — rezidualne karakteristike stanovništva. Videti: P. Sorokin, cit. knj., p. 107.

²³ Ibid., p. 107.

²⁴ Ibid., p. 108.

²⁵ Među operacione postupke Dodd ubraja: sabiranje, oduzimanje, deljenje, množenje, agregiranje, ukrštanje, koreliranje i identifikaciju, a da njihovo značenje i ne određuje kao što ne određuje ni značenje prethodnih simbola koji se odnose na osnovne društvene karakteristike.

²⁶ Ibid., p. 109.

Drugi vid u kome se „metrofrenija“ ispoljava sastoji se u prenošenju formula iz matematike, fizike i hemije u društvene nauke. Tom prilikom se pojmovima „polja“, „pravca“, „vektora“, „veliĉine“ i sl., koji imaju taĉno odreĊeno i metriĉko znaĉenje u prirodnim naukama, daju potpuno druga znaĉenja usled ĉega nastaje zbrka u korišćenju jezika prirodnih nauka kao univerzalnog jezika nauke.

„Kult numerologije“ sledeći je izraz neadekvatne primene broja i matematiĉkih operacija u prouĉavanju društvenih pojava. Javlja se u situaciji kada pobornici „nove metodologije“ zaborave na jasno odreĊivanje pretpostavki u okviru kojih se njihova istraŹivanja kreću i otuda i na granice vaŹenja kvantitativnih uopštavanja. Kao primer navodi Zipfov princip „najmanjeg napora“ kao prirodnog zakona koji vlada procesom opštenja meĊu ljudima. Ovaj princip se izraŹava kao sposobnost slušaoca da „ snagom diverzifikacije“ izdvoji jedno znaĉenje reĉi iz mnoštva znaĉenja koja ona sadrŹi u izraŹavanju govornika koje naziva „ snagom unifikacije“. P. Sorokin prvo ukazuje na ĉinjenicu da već izbor jednog znaĉenja ne znaĉi i „najmanji napor“, a zatim dovodi uopšte u pitanje osnovni princip u kome se, u stvari, pretpostavlja da su ljudi u stanju da uvek izaberu najadekvatnija znaĉenja reĉi u odreĊenim situacijama. Da bi do kraja pokazao „preciznost“ i „nauĉnost“ definicija koje se javljaju u radu ovog autora, P. Sorokin navodi sledeću, za koju niko od nauĉnika iz razliĉitih oblasti nije mogao da kaŹe na šta se odnosi: (x) je pokretna matematiĉka taĉka u vremenu — prostoru, u odnosu na koju se materija — energija kreće na takav naĉin da postoji fiziĉka situacija u kojoj se rad troši da bi saĉuvao fiziĉki sistem (stalan kao celina ali ne i stalan kad je reĉ o delovima) od gravitacione i elektro-magnetske ravnoteŹe sa ostatkom univerzuma.”²⁷ (Ovom definicijom Zipf odreĊuje organizam.)

P. Sorokin dalje ističe da su razne manipulacije brojevima u radu savremenih autora ĉak identične sa mnogim numerološkim „otkrićima“ iz prošlosti u kojima su se utvrĊivali izvesni periodični ciklusi u životu sveta, nacija i pojedinaca, a koji su povezivani sa razliĉitim podacima i dogaĊajima kao „dokazima“ njihove valjanosti. U ovom smislu on ocenjuje i Zipfov rad kao numerološki a D. Martindale ga, zajedno sa Doddovim radom, smatra primerom „zloupotrebe“ matematike u sociologiji. „Ako ĉak i tako visoki sveštenici kvantifikacije, kao što su Guttman i Lazarsfeld, nisu uspeali u svojim zadacima, moŹe se oĉekivati da će manji poklonici kulta dvostruko manje uspeti u tome“, piše P. Sorokin.²⁸ Pa ipak ostaje ĉinjenica da su mnogi prihvatili razne oblike pseudo kvantifikacije, ĉesto verujući da istraŹivanje društvenih pojava podiŹu na viši nivo preciznosti. Ali „sa umnoŹavanjem njihovih napora“ završava svoju kritiku P. Sorokin, „pogrešne komponente ovih kvantifikacija postaju vidljivije”.²⁹ U okviru njihovih napora niti nastaju novi postupci istraŹivanja niti novi rezultati te je i krajnje vreme da ove „pseudo nauĉne preokupacije“ definitivno izaĊu iz okvira nauke. One nisu ĉak ni zasnovane na teorijama moderne fizike a, što je još vaŹnije, zaboravlja se na ĉinjenicu da se ni jedna od prirodnih nauka nije razvijala u okviru pojmovnog aparata i metoda drugih nauka. Svaka od njih zasnivala je svoj pristup i razvijala svoju teoriju adekvatno prouĉavanom sadrŹaju stvar-

²⁷ Ibid., p. 118.

²⁸ Ibid., p. 129.

²⁹ Ibid., p. 130.

nosti. Ovaj zahtev se još oštrije postavlja pred društvene nauke koje proučavaju pojave u čiji sadržaj, za razliku od prirodnih pojava, ulaze „nematerijalna značenja, vrednosti i unutrašnje ljudsko iskustvo“.

Otpor prema kvantitativnom metodu kao opštem metodu nauke, u kome se gubi razlika između prirodne i društvene stvarnosti, i prema krutom pridržavanju proceduralnih pravila u prikupljanju i analizi podataka, imaće podršku u mišljenjima mnogih prirodnjaka koji sumnjaju u postojanje jedinstvenog naučnog metoda. Jedan broj njih, pišući o svom načinu rada, ističu da često preduzimaju neutvrdive korake, nailaze na neočekivane činjenice, iznenađenja koja, više od formalnih pojmovnih sredstava, vode napretku nauke. Javlja se jedna komponenta u istraživanju koju neki nazivaju „osećanje za taktiku i strategiju nauke“, koja je skoro neuhvatljiva i teško se prenosi. P. W. Bridgman, fizičar-nobelovac smatra da ne postoji naučni metod kao takav i da je ono što se naziva tim imenom samo domet jedne inteligencije. Stoga se sve sličnosti koje se javljaju u istraživačkom procesu pre mogu pripisati prirodi predmeta a ne samom metodu. Slično misli i P. Kusch svodeći ono što se naziva naučnim metodom na proučavanje vrlo jednostavnih pojava. M. Polanyi piše: „Postupak naučnika je, naravno, metodičan. Ali njegove metode su samo maksime umetnosti koje on primenjuje na svoj originalni način na problem koji je sam izabrao“.³⁰

Ova shvatanja služe M. Daltonu da izvede zaključak da je za naučni rad pogubno ako se slede fiksirane metode, naročito u proučavanju društvenih pojava, jer se čak ni „sami prirodnjaci ne priklanjaju tom modelu koliko mi...“.³¹ On, takođe na sličan način, zauzima i stav prema kvantifikaciji po svaku cenu, analizirajući shvatanje fizičara i matematičara koji sami razbijaju iluziju o kvantitativnim postupcima kao sigurnom i neuporedivom impersonalnom oruđu analize. Ovaj otpor će prerasti u oštru kritiku u kojoj se naglašava da je humanistički pristup potisnut u korist čisto tehničkog.

Iako mnogi veruju da se tehničkim rečnikom samo pokušava ublažiti banalnost rezultata socioloških istraživanja, ostaje činjenica da se retorika proveravanja i kvantifikacije još uvek razvija i u onom pravcu koji znači sputavanje teorijske misli i gubitak veze sa sadržajem društvenog života. Primedbe idu i dalje od ovih na izgled samo formalnih. Ukazuje se da je ovim pristupom čovekova „prirodnost“ mehanizovana a individualitet uništen pomoću IBM mašina; njegova „neobičnost“ pretvorena je u formulu a pojam ljudskog dostojanstva više i nije prisutan u sociološkim tekstovima koji pripadaju ovoj orijentaciji.³²

Imajući u vidu dosadašnji razvoj kvantitativnih postupaka V. L. Allen upozorava na jedan ozbiljan metodološki problem: „Ako se sadašnji razvoj kvantifikacije nastavi, sa povećavajućom zavisnošću od apstrakcije da bi se društvene činjenice učinile podobnim za matematičke tehnike, tada će empiričari uništiti svoje osnovno pravo da budu uzeti ozbiljno, naime da njihova analiza predstavlja stvarnost. U najboljem slučaju njihova proučavanja organizacije primenjivaće se na merljive, proverljive, i beživotne aspe-

³⁰ Videti: M. Dalton, „Procenceptions and Methods in MEN WHO MANGE“, in: P. Hammond, *Sociologists at Work*, Basic Books, INC, 1964.

³¹ Ibid.

³² Videti: B. Berger, „Sociology and the Intellectuals: An Analysis of a Stereotype“ in: S. Lipset, N. J. Smelser, cit. knj.

kte ali se neće odnositi na društvene odnose. U najgorem, njihove studije biće isključivo irelevantne vežbe u matematičkim modelima.”³³

Aktuelnost mnogih ocena iznetih o stanju u oblasti metoda, koji se razvija u pravcu usavršavanja statističkih i matematičkih postupaka analize, može se ilustrovati i onim što je 1978. godine moglo da se čuje iz referata na IX svetskom kongresu sociologa u Upsali, u okviru istraživačkog komiteta za logiku i metodologiju sociološkog istraživanja. Osnovno obeležje ovih radova je u potpunom isključivanju teorijskog nivoa analize uz vrlo visok stepen kvantitativne formalizacije određenih pokazatelja. Usled prvog nedostatka kvantitativna analiza često dobija čisto tehnički karakter, postaje krajnje formalistička i metodološki „ritualna”. P. Suárez je u tom duhu i podneo svoj rad,³⁴ uz zanimljiv podnaslov „Vežba u metodološkoj samokritici” — s namerom da pokaže da se uobičajenim kvantitativnim postupcima ne može rešiti postavljeni problem jer bez odgovarajuće teorije, svaka definicija pokazatelja sasvim proizvoljno nameće upotrebu različitih mera; iz istog razloga nije moguće stvoriti ni čvrst kriterij za izbor između alternativnih definicija, itd. Drugi radovi nemaju ovaj samokritički karakter, ali je teško reći da će u datom obliku doprineti razvoju sociološkog metoda.³⁵

1. Teorijska osnova kvalitativnog pristupa

Umesto da predsedava totalnoj ljudskoj „mehanizaciji”, i to iz potreba prirodno-naučne objektivnosti, od sociologije se traži da društvenim pojavama vrati „dušu” (H. Blumer), da se sociološkom proučavanju vrati „ljudska perspektiva” (S. Bruyn), da se nađe „ljudski koeficijent” (F. Znaniecki). Tako će se u savremenoj sociološkoj literaturi sve jasnije isticati zahtev za „humanističkim pristupom” koji J. F. Glass formuliše na sledeći način: „Najviše obaveza za društvenog naučnika humanistu nije obožavanje nauke već interesovanje za čoveka. Ono za šta se on zalaže jeste prošireno shvaćanje nauke izvan uskih ciljeva kontrole i predviđanja, izvan proučavanja samo onog što se može kvantifikovati ili meriti, dalje od bihejviorističkog, pozitivističkog i tehnicističkog etosa pozajmljenog iz prirodnih nauka.”³⁶ Pojmom humanističke sociologije, kao „nove orijentacije koja je skoro postala nova ortodoksija među mlađom generacijom američkih sociologa,”³⁷ obuhvaćen je čitav niz različitih stanovišta koja pružaju materijal za stvaranje zajedničke osnove za formulisanje kritičkog odnosa prema onom vidu empirizma u kome se primat daje statističkoj i matematičkoj analizi dru-

³³ V. L. Allen, *Social Analysis — A Marxist Critique and Alternative*, Longman, 1975, p. 86.

³⁴ P. Suárez, „Attitude Consistency and Validity-Reliability Assumptions — An Exercise in Methodological Self-criticism.” Referat je podnet na IX svetskom kongresu sociologa održanom u Upsali, 1978/avgust.

³⁵ Ovde se mogu pomenuti neki radovi: Clogg Clifford (USA), „New Developments in Latent Structure Analysis”; D. Mc Farland (USA), „Spectral Decomposition as a Tool in Comparative Mobility Research.” Ovi radovi su podneti u okviru istog istraživačkog komiteta.

Na istom kongresu podneti su i radovi (u okviru drugih istraživačkih komiteta) u kojima dolazi do izražaja druga krajnost, o čemu će biti reči kasnije.

³⁶ J. F. Glass, „The Humanistic Challenge to Sociology”, in: J. F. Glass, J. R. Staude, Eds., *Humanistic Society: Today's Challenge to Sociology*, Good-year Publishing Company, Inc. Pacific Palisades, California, 1972, p. 6.

³⁷ J. R. Staude, „The Theoretical Foundations of Humanistic Sociology”, in: J. F. Glass, J. R. Staude, cit. knj., p. 263.

štenih pojava. Tu je uključeno stanovište etnometodologije, simboličkog interakcionizma, fenomenološki pravac, posmatranje sa učestvovanjem, stanovište koje zastupaju R. Mils, A. Gouldner i mnogi drugi. J. R. Staude pri tom tvrdi da humanističku sociologiju ne samo da ne treba posmatrati prosto kao još jedan teorijski okvir ili posebnu metodologiju, suprotnu postojećim pravcima (strukturalnom-funkcionalizmu, marksizmu i dr), već da ona može koristiti bilo koji od njih u zavisnosti od pitanja na koja želi da dobije odgovore u proučavanju nekog problema. Njena suština je u tome što svoju pažnju usmerava na proučavanje čoveka ali ne više sa stanovišta utvrđivanja uslova za njegovo prilagođavanje i manipulisanje već u tom što „ponovo uspostavlja pojedinačnu osobu na njeno pravo mesto kao glavnog nosioca akcije” i proučava uslove koji čoveka „oslobađaju da shvati svoje mogućnosti.”³ Ljudi ponovo postaju svesni činjenice da sami stvaraju svoje društvo istovremeno dok i ono formira njih ali i činjenice da se mogu boriti protiv društva i menjati ga. Ljudsko ponašanje, institucionalne i strukturalne promene, nastaju te se stoga i proučavaju iz okvira „nameravanih delovanja pojedinaca, motivisanih određenim vrednostima.”⁴ Humanistička sociologija uspostavlja takav odnos prema čoveku i njegovom svetu da „zadržava onoliko neposrednosti, bogatstva i ličnog kvaliteta pojedinačnog iskustva”⁵ koliko je to moguće.

Ove činjenice govore da humanistička sociologija kao „nova ortodoksija” nije čak ni čvršće zasnovano eklektičko stanovište (iako neka, koja se tu pominju, uzeta samostalno imaju ozbiljnu naučnu težinu). Jer ovde se navode samo najopštije ideje čija metodološka konkretizacija, samim tim, ostaje ne samo izvan realnih društvenih struktura nego je i krajnje subjektivistička. Ipak, „ljudski koeficijent” se vraća u sociološke studije ostavljajući malo ili nimalo mesta kvantitativnoj analizi i pri tom se često još dublje utapa u subjektivno iako u širem kontekstu i sa manje formalizma u postupku. Međutim, neka gledišta, koja kritikuju empirizam u njegovom tehnicističko-kvantitativnom obliku, a uključena su u zbornike humanističke sociologije, sasvim su izvan ovog subjektivističkog pristupa dok su druga interesantna zbog pokušaja da se u prikupljanju i analizi podataka o društvenim pojavama što manje radi na njihovoj kvantifikaciji, a da se pri tom ipak ispune uslovi naučne objektivnosti i sistematičnosti. S druge strane, ova gledišta u svojoj kritici posebno postavljaju problem odnosa teorije i istraživanja i u tom odnosu uloge posmatranja kao dominantnog postupka. Međutim, činiti posmatranje dominantnim postupkom može u stvari značiti isto tako sužavanje iskustvenog okvira istraživanja kao i u njegovim kvantitativnim oblicima, s napomenom da ono nikada ne može dobiti onu širinu i vremensku dimenziju koju može kvantitativno istraživanje. Ono, dakle, već načelno isključuje mogućnost proučavanja istoričnosti ukoliko se ne poveže sa drugim postupcima, i izvorima podataka i teorijskom mišlju. Ovaj otpor prema kvantitativnoj metodologiji mogao se, takođe, uočiti na pomenutom kongresu sociologa uz preterivanje na drugoj strani — u preneglašavanju značaja učesnika posmatranja i biografskog metoda.⁶

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Videti: P. Park (USA), „Social Research as an Instrument of Collective Action: A Methodological Model;” D. Bertaux (France), „A Very Different Picture. On the Biographic Approach to the Transformation of Sociological Research”; F. Ferrarotti (France), „On the Autonomy of the Biographic Method.”

Teorijsko-sadržinska kritika formalističkog pristupa u sociološkom iskustvenom istraživanju, teorijsku misao ne odvajava od metoda i prirode pojave koja se proučava, a time ni naučni metod ne svodi na „objektivnu” tehniku za prikupljanje i analizu podataka. Posebnu liniju u ovoj kritici čine oni mislioci koji naglašavaju elastičan i neprekidno aktivan odnos teorijske misli i istraživanja. Tu treba pomenuti H. Blumera koji je jedan od prvih kritičara odsustva teorijske misli i odatle proizašle parcijalnosti i praznog formalizma u sociološkom istraživanju. Ozbiljne nedostatke teorije on vidi u njenoj „bezočnoj” odvojenosti od iskustvenog sveta, a zatim i u parcijalizaciji na posebna područja, literaturu i odatle proizašle nastavne kurseve. „Njena životna linija je,” piše. H. Blumer, „prvenstveno egzegza-kritičko ispitivanje ranijih teorijskih shema, povezivanje izvesnih njihovih delova na nov način, prevođenje starih ideja u novi rečnik, i povremeno dodavanje novog pojma kao rezultata razmišljanja o drugim teorijama”.⁷

Iz ovakvog tumačenja stanja teorijske misli H. Blumer izvodi zaključak da se, umesto studioznog proučavanja iskustvenih činjenica i analize adekvatnosti teorije za njihovo objašnjenje, teorijske sheme nameću društvenim činjenicama a same su retko kad formulisane na način koji bi omogućio direktno istraživanje. Na drugoj strani, ogromno akumuliranje činjenica, prikupljenih bez teorijske usmerenosti usled prethodno navedenih nedostataka teorije, nema značajnije koristi za teorijske ciljeve. Prevalaženje iznetih slabosti H. Blumer vidi u prepoznavanju značaja intelektualne sposobnosti za teorijsko razmišljanje koje se izražava u originalnosti, disciplinovanosti mašti i adekvatnim tehnikama za prikupljanje podataka koji stimulisu u radu. Međutim, poseban značaj pridaje pojmovima koji se u procesu istraživanja javljaju kao posrednici između teorije i činjenica. U

⁷ H. Blumer, „What is Wrong with Social Theory?”, in: W. Filstead, Ed., *Qualitative Methodology — Firsthand Involvement with Social World*, Markham Publishing Company, Chicago, 1972, p. 52.

Ovaj rad je, avgusta 1953. godine, H. Blumer čitao na godišnjem sastanku Američkog sociološkog društva.

H. Blumer pripada teorijskom pravcu simboličkog interakcionizma u sociologiji. Ovaj pravac se javlja u SAD kao reakcija na stanovište Lestera Warda i njegovih sledbenika o čoveku i društvu kao nezavisnim entitetima. Ovaj pravac razvija pojam interakcije i jedinstva između pojedinca i društva. To dalje vodi naglašavanju uticaja društvenih činilaca na razvoj ličnosti. Treća karakteristika je interesovanje za značenje simboličkog ponašanja i to onog njegovog aspekta koji govori o uticaju komunikacije u interakciji. Značaj simboličkog elementa proizilazi iz stava da se struktura društva razvija iz zajedničkih značenja. Metodološka konkretizacija sastoji se u tvrdnji da se pojedinci ne mogu razumeti izvan društvenih situacija u kojima učestvuju. Međutim, za objašnjenje ponašanja nije dovoljno samo poznavanje karakteristika situacija već i njihovo tumačenje od strane učesnika. Stoga se, pored intervjuisanja, sve više razvija i koristi metod analize slučaja. Među najuticajnije predstavnike ranog interakcionizma mogu se ubrojiti: C. Cooley, J. Dewey, G. H. Mead i W. Thomas. U svom daljem razvoju ova orijentacija se javlja u dva vida: Jedno je „Chicago school” a drugo „Iowa school”. Predstavnik prve je H. Blumer a druge M. Kuhn. Osnovna razlika je metodološke prirode koja svoj izraz nalazi u pojmovima: humanističko i naučno stanovište. No, kako ova orijentacija nije predmet rasprave neće se dalje ulaziti u ove razlike i kritiku samog interakcionizma. Htelo se samo pokazati koju liniju H. Blumer nastavlja i kako podstičaje za svoju kritiku nalazi i u jednoj struji interakcionizma — „Iowa school”. O simboličkom interakcionizmu videti opširnije: B. N. Meltzer and, W. Petras, „The Chicago and Iowa Schools of Symbolic Interactionism”, in: Tamotsu Shibutani, Ed., *Human Nature and Collective Behavior — Papers in Honor of Herbert Blumer*, Prentice-Hall, INC, Englewood Cliffs, N.J. 1970.

tom smislu on uvodi termin „osetljivi pojmovi” („sensitizing concepts”) kojim se ocrtava pristup, traže bitni elementi jedne pojave i koji vodi njenoj celovitoj i smislenoj slici. Moć ovih pojmova je u njihovoj elastičnosti prema iskustvenom materijalu nasuprot krutosti formalnih pojmova („formal concepts”) kojima je unapred formulisan sadržaj koji će tek biti prikupljen. Razlog za razlikovanje ovih dveju vrsta pojmova H. Blumer nalazi u osobenoj prirodi same društvene stvarnosti. On to izražava na sledeći način: „Ako se naš empirijski svet prikazuje u formi distinktivnih i jedinstvenih događanja ili situacija i ako hoćemo, da kroz direktno proučavanje ovog sveta, uspostavimo klase objekata i odnosa između klasa, mi smo, ja mislim, primorani da radimo sa osetljivim pojmovima”.⁸ Uvođenjem ovog pristupa ostavlja se dosta prostora spontanosti naučnog otkrivanja.

Ovu ideju dalje raspravlja R. Merton uvodeći pojam „iznenađenja” („serendipity”), neplaniranog, neanticipiranog podatka koji samo istraživanje može uputiti u potpuno novim pravcima ili dati ključ za dugo traženo rešenje. Ova činjenica iznenađenja i neočekivanog podatka u naučnoistraživačkom radu dovela je, videli smo, kod određenih mislilaca do formiranja jednog posebnog stanovišta o naučnom metodu koji gubi svoj opšti karakter a naučno otkriće postaje stvar genijalnih pojedinaca. R. Merton, međutim, uključuje ovaj pojam u sam naučni metod kao jedan njegov poseban kvalitet. Ovo inače ne bi bilo moguće da on ne govori o opštim orijentacijama u sociologiji, kao o najopštijem okviru za sistematsko iskustveno istraživanje, koje naznačavaju osnovne odnose relevantne za dato istraživanje, i o posebnoj vrsti teorijske osetljivosti koju može da poseduje samo dobro teorijski obrazovan istraživač.⁹

Slično stanovište o neophodnosti teorijski zasnovanog istraživanja i o prirodi tog odnosa zastupaju i A. Gouldner i R. Mils. A. Gouldner se javlja pojmom „misaone sociologije” („reflexive sociology”) koja počiva na osnovnim teorijskim pretpostavkama („background assumptions”) i pretpostavkama koje se odnose na konkretna područja istraživanja („domain assumptions”) dok R. Mils govori o „sociološkoj mašti” („sociological imagination”) kao posebnom svojstvu duha koji nas „osposobljava da shvatimo istoriju i život pojedinca, kao i njihove uzajamne odnose u uslovima datog društva”,¹⁰ I jedan i drugi ukazuju na potrebu teorijske i istorijske osetljivosti sociologije u proučavanju društva, njenu ulogu u razvijanju čovekove svesti o sopstvenom položaju u tom svetu, u povezivanju ličnih i javnih problema, o neophodnosti da se sociolog suoči sa činjenicama vlastitog društva i vre-

⁸ Ibid., p. 59.

⁹ R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, videti IV i V poglavlje, The Free Press, N. York, 1968.

¹⁰ A. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann, London, 1970, videti odeljak: „Toward a Reflexive Sociology”.

¹¹ R. Mils, cit. knj., str. 10. Treba reći da Milsovoj kritici ekstremnog empirizma prethode mišljenja Horkheimera i Adorna kao i Sorokinova kritika kvantitativnih postupaka. Osim toga, javlja se i velika sličnost između stavova H. Blumera i R. Milsa u kritici o odvojenosti teorijske misli i istraživanja, kao i sličnost među pojmovima „osetljivi pojmovi” i „sociološka mašta”. Ipak je Milsova kritika, koja nije ni originalna a često i preoštra, ostavila najtrajniji utisak u sociološkoj javnosti verovatno zbog toga što je on i veliki istraživač savremenog američkog društva i izvrstan poznavalac stvarnog stanja u društvenim naukama.

mena: „Ipak, zar nije vreme za sociologe, posebno eminentne, da prestanu da razmišljaju o mišljenju i da počnu direktno da proučavaju nešto?“, piše R. Mils.¹²

U ovom okivru, stoga, izbor metoda istraživanja nije podvrgnut samo kriteriju preciznosti, inače tako bitnoj osobini naučnog znanja, niti se preciznost meša sa iskustvenim ili istinitim, što se često čini. R. Mils zahteva upotrebu statističkih postupaka kad god teorijska obrada problema i njihova priroda to nalažu. Ali pretvaranje statističkih i kvantitativnih postupaka u dogmu i „prosto pokoravanje ritualu“ koje odatle proizilazi, nikako ne može imati značenje „odazivanja na kategoričke zahteve nauke“, koje mu empiričari često pripisuju. Kategorički zahtev nauke jeste zahtev za istinitim saznanjem stvarnosti koji može biti ozbiljno ugrožen odanošću tako shvaćenom metodu „ako ni zbog čega drugog“, piše R. Mils, „a ono zbog toga što najinteresantniji i najteži aspekti metoda obično počinju tamo gde se ustaljena tehnika ne može primeniti“.¹³

R. Mils, naravno nije protivnik metodičnosti u naučnom radu, niti sociološka mašta znači neobaveznost prema iskustvenim činjenicama. Naprotiv, sociološka mašta određuje okvir svakog sociološkog istraživanja u smislu povezivanja problema biografije i problema istorije i njihovom uzajamnom delovanju u okvirima strukturalnih protivurečnosti datog društva, a „činjenice su tu da to proučavanje samo disciplinuju“.¹⁴ Sociolog u radu združuje svoje primarno životno iskustvo i svoju profesionalnu aktivnost. Tako će njegove beleške sadržavati tumačenje određenih društvenih pojava, njihovo povezivanje tokom vremena, ali i ideje, izvode iz knjiga, bibliografske podatke i nacрте za istraživanje najrazličitijih problema. Neprekidnim i aktivnim preispitivanjem svoje dokumentacije, njenim pregrupisavanjem, sociolog često nailazi na neočekivane veze između pojava i sve tešnje povezuje svoju misao i činjenice. Ovim putem se razvija sociološka mašta, u smislu u kom je već određena, te ona nije nešto što je apsolutno nezavisno od napornog i disciplinovanog rada. Ali, ona nije precizno treniranje nečeg što je već poznato. „Ideje, činjenice, ideje, pa cifre, pa opet ideje“, piše R. Mils. „Tako ćete stvari otkrivati i opisivati, tražeći red po kome ćete sistematizovati svoje zaključke, disciplinujući i organizujući iskustvo, razlikujući nalaze već i po raznim imenima koja ćete im dati“.¹⁵ Ovakav način rada, više je nego dovoljan razlog zašto se Mils suprotstavlja preovlađujućem obliku organizacije naučne delatnosti u kojoj je podela istraživačkih uloga krajnje specijalizovana.

Tamo gde teorijska misao nije sterilna i kruta nema bojazni da će se zapasti u skupljački, naivni empirizam, već treba očekivati da ona vodi plodnoj kritičkoj analizi kojoj neće smetati aktuelnost događaja i nedostatak istorijske distance u postizanju objektivnosti (što su u svom radu pokazali zaista veliki mislioci). Treba, takođe, naglasiti da se svi ovi mislioci oštro suprotstavljaju i svakom obliku komercijalizma u naučnom radu kao činiocu koji direktno ugrožava svaki oblik stvaralaštva što, uostalom, podjednako važi i za svaki hermetički zatvoren teorijski sistem ili istraživanje

¹² W. Mills, „IBM Plus Reality Plus Humanism — Sociology“, in. I. L. Horowitz, Ed., *Power, Politics and People*, Ballantine Books, INC, N. York, 1962, p. 571.

¹³ R. Mils, *Sociološka imaginacija*, cit. izd., str. 85.

¹⁴ Ibid., str. 84, 228.

¹⁵ Ibid., str. 248, 249.

vođeno kruto formulisanim istraživačkim procedurama. Postavljajući kritiku empirizma u okvire institucionalne organizacije same nauke, kako u njenom obrazovnom tako i u istraživačkom aspektu, R. Mils će upravo ukazati i na ove probleme.

2. Metodološka konkretizacija kvalitativnog pristupa

Metodološku konkretizaciju iznetih ideja nalazimo kod onih naučnika iz oblasti društvenih nauka koji svoje humanističko stanovište određenije formulišu kao kvalitativni pristup u proučavanju čoveka i društva. Osobnost ovog pristupa je u zahtevu za komplementarnošću spoljnog pristupa i unutarnjeg uvida u proučavanju društvenih pojava čime se naglašava potreba naučnika da kombinuju metode nauke i humanističkih disciplina. Ovo proširenje pristupa ima utoliko više opravdanja ukoliko se ima u vidu da su društvene nauke deo šireg znanja o čoveku i društvu i da upravo humanističke discipline daju uvid u konkretnu ljudsku stvarnost, u njenoj posebnosti i opštosti, one kazuju kakav je čovek i van okvira tradicionalne nauke. Dalja karakteristika kvalitativnog pristupa, a koja proizilazi iz prethodnog, jeste u tome što je naučnik iz oblasti društvenih nauka zainteresovan ne samo za pravilnosti nego i za posebnosti, te stoga empatija dobija posebnu heurističku vrednost u istraživanju a unutrašnji uvid u tumačenju pojava. U ovom kontekstu treba podsetiti na ulogu metodično vođene ili disciplinovane mašte kao i načina formiranja posebnog tipa odnosa prema iskustvu, koji neprekidno ostaje otvoren i osetljiv na promene. Tako se dolazi i do ekspliciranja odnosa između teorije i istraživanja pri čemu se naglašava njihov izrazito elastičan odnos iz kog se razvija iskustveno zasnovana teorija dok podaci dobijaju smislaono tumačenje. Na taj način, naglasak se pomera sa problema proveravanja, pridržavanja krutih proceduralnih pravila u istraživanju, pouzdanosti i kvantifikacije na probleme sistematizacije kvalitativnih iskustvenih podataka, njihove valjanosti i postepenog nastajanja sadržinske teorije.

Ovo pomeranje pažnje i interesovanja sociologa na kvalitativni pristup nikako ne znači potpuno odbacivanje prethodnog, već samo traženje onog puta u istraživanju koji je adekvatniji prirodi društvenih pojava i to kroz metodično uspostavljanje odnosa teorije i činjenica. Postupak sekvencijalne analize, koji ovo omogućava, u okviru datog pristupa, dobija poseban značaj i dalju razradu (o čemu će biti reči kasnije). Karakteristično je za ovu orijentaciju da njeni zastupnici sve češće postavljaju pitanje saznanje vrednosti visoko složenih mernih instrumenata koji postaju cilj za sebe. U predgovoru zborniku *Kvalitativna metodologija*, J. Filstead ističe da je jedan od ciljeva knjige ispitivanje istorijskih razloga niskog društvenog ugleda kvalitativnog pristupa i njegovih osnovnih problema ali je drugi, ne manje značajan, „da provocira one koji mere sve a ne razumeju ništa.“¹ Slično gledište zastupaju i pisci knjige *Zasnovana teorija*, B. Glaser i A. Strauss, koji eksplicitno iznose sledeće: „Stav u ovoj knjizi je: u osnovi ne postoji sukob između ciljeva i mogućnosti kvalitativnog i kvantitativnog metoda ili podataka. Sukob koji postoji tiče se primarnosti naglaska na verifikaciji ili stvaranju teorije — za koji su bile istorijski vezane diskusije o kvalitativ-

¹ Cit. zbornik, p. VII.

cg. 164 009 (7)

nim nasuprot kvantitativnim podacima."² Autori zaključuju da od obrazovanja istraživača i karaktera iskustvene građe (mogućnosti njene kvantifikacije) zavisi da li će biti korišćeni kvalitativni ili kvantitativni podaci, a ne od naglaska na proveravanju ili stvaranju teorije.

U osnovi ovako zamišljenog metodskog pristupa stvarnosti stoji prihvatanje činjenice da je istraživač deo društvenog sveta koji proučava i u čijem su iskustvu već ocrtane osnovne pretpostavke o njegovoj prirodi, koje se tokom istraživanja dalje konkretizuju i kristalizuju. Stoga se poseban akcenat stavlja na učesničko posmatranje, kao osnovu saznanja, tj. na aktualno učešće istraživača u društvenom životu sredine koju proučava. Ovaj zahtev H. Blumer opravdava sledećim stavom: „Pokušati i uhvatiti interpretativni proces ostajući po strani kao tzv. „objektivni“ posmatrač uz odbijanje da se preuzme uloga aktivne jedinke znači rizikovati najgoru vrstu subjektivizma.”³ Tako se, na primer, iz uvida pomenutom zborniku *Kvalitativna metodologija*, u kom su objavljeni tematski povezani radovi za ocrtavanje kvalitativnog pristupa i osnovnih problema koji se u njemu javljaju, vidi da je sam pristup uslovljen i određen neposrednošću odnosa sa proučavanom sredinom: „Kvalitativna metodologija odnosi se na one istraživačke strategije, kao što su učesničko posmatranje, dubinsko intervjuisanje, potpuno učešće u aktivnosti koja se proučava, terenski rad, itd., koje istraživaču omogućuju da stekne neposredno znanje o empirijskom svetu koji proučava.”⁴ Kontekst istraživanja o kome istraživač stiče neposredno iskustvo, zajednička je komponenta i kod onih istraživača koji čitav pristup svode na učesničko posmatranje u prikupljanju i analizi kvalitativnih podataka i kod onih koji uviđaju neophodnost proširenja ovako dobijenih podataka i podacima iz drugih izvora.⁵ Pa ipak, navedeni postupci za proširenje podataka dobijenih posmatranjem jedva da to čine (delimično intervjuisanje) te čitav pristup ostaje izrazito aktualistički.

U ovako ocrtanom kvalitativnom pristupu prisutne su velike ambicije da se uz zadržavanje naučnog karaktera istraživanja (kao objektivnog i sistematskog) sačuva celovitost pojave i njena složenost (što je takođe pretpostavka sociološkog, dakle naučnog pristupa). I upravo se u SAD, gde su kvantitativni postupci najpre dosegli visok nivo, najpre i osetila potreba za kvalitativnim pristupom i kvalitativnom analizom kao konstitutivnim momentom iskustvenog istraživanja u sociologiji. I zastupnici kvantitativnih postupaka uviđaju da je njihova adekvatna primena na određeni sadržaj društvenog života nužno posredovana teorijskim uvidom. Postavlja se zahtev za

² B. Glaser, A. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Aldine Publishing Comp., Chicago, 1967, p. 17.

³ H. Blumer, „Society as Symbolic Interaction”, in: A. Rose, *Human Behavior and Social Processes*, Houghton Mifflin Comp. Boston, 1962, p. 188.

⁴ Cit. zbornik, p. 6; videti i cit. delo B. Glaser and A. Strauss.

⁵ Značaj koji se, u ovom pristupu, pridaje neposrednosti odnosa sa proučavanom sredinom može se videti i iz činjenice što kao podnaslov navedenog zbornika stoji: „Neposredna uključenost u društveni svet”, što se univerzitetski kurs posvećuje analizi istraživačkog iskustva u primeni ovog metoda: S. Richardson, „Training in Field Relations Skills” u cit. Zborniku; objavljuje se i knjiga priloga jednog broja poznatih naučnika u kojima oni iznose svoje istraživačko iskustvo, „kontekst istraživanja” sa naglaskom na sledu događaja i ideja koje su se javljale u neposrednom proučavanju neke društvene situacije: P. Hammond, *Sociologists at Work*, Basic Books, INC. 1964; S. Bruyn celu knjigu posvećuje ovom postupku: *The Human Perspective in Sociology — The Methodology of Participant Observation* Prentice Hall, INC. 1966.

metodološkim uopštavanjem iskustava stečenih u primeni kvalitativnog pristupa kako bi njihovo prenošenje i usvajanje bilo olakšano. Stoga se postupak kodifikacije sve češće primenjuje i u oblasti kvalitativnih socioloških istraživanja i to u vidu ekspliciranja onog šta i kako istraživači rade kao i kritičke analize dobijenih rezultata. Prvi veći sistemski rad metodološkog karaktera o oblicima kvalitativne analize javlja se 1955. godine,⁶ a zatim slede i drugi radovi.⁷ Osnovni problem pred kojim stoji svaki istraživač koji koristi kvalitativne podatke — bilo da su oni rezultat neposrednog stvaranja naučne evidencije o problemu koji je u toku ili je njihov izvor u pisanim dokumentima — jeste šta sa njima učiniti, kako ih srediti da bi dobili karakter sistematske iskustvene evidencije, dakle osnove naučnog opisa i objašnjenja proučavane pojave.

A. Barton i P. Lazarsfeld daju odgovor na ovo pitanje sistematski analizirajući postupke koje su mnogi istraživači primenili u obradi i korišćenju kvalitativnog materijala.⁸ Njihovo ispitivanje obuhvata oko sto studija i rezultira u utvrđivanju pet osnovnih postupaka kvalitativne analize koji su u njima primenjivani. Autori idu od jednostavnijih ka složenijim procedurama pokazujući njihove osobenosti i primenu.

Prvi postupak je analiza pojedinačnih posmatranja. Suočen sa obiljem kvalitativnih podataka, istraživač često nailazi na neočekivane podatke, iznenađenja. O ovom tipu podataka i njihovom značaju za naučno proučavanje govore mnogi naučnici ističući njihovu ulogu: 1. u postavljanju problema za koji se potom traži objašnjenje ili se 2. sam takav podatak uzima kao pokazatelj neke pojave koja se ne može direktno proučavati.

Drugi postupak kvalitativne analize sastoji se u konstrukciji opisanih sistema kao prvom koraku u organizovanju sirovog materijala. Ovaj postupak obuhvata: 1. preliminarne klasifikacije, 2. sistematske tipologije i 3. parcijalne sistematizacije. Za preliminarne klasifikacije je važno da zadrže sadržinsko bogatstvo izvornih podataka i njihove bitne elemente koji su neophodni za razumevanje proučavane situacije. Kategorije koje jedna preliminarna klasifikacija sadrži mogu biti poredane duž jedne bitne dimenzije dok se ostala njihova svojstva mogu navesti bez dalje sistematizacije. U slučaju da se u preliminarnoj klasifikaciji ispuste osnovni aspekti proučavanog problema, da se sadržinski osiromaši i time smanji njena sugestivnost, neophodno je vratiti se izvornom materijalu i pokušati stvoriti nov klasifikacijski okvir. Nasuprot preliminarnim klasifikacijama kao prvom koraku, stoje sistematske tipologije kao najrazvijeniji oblik opisnog sistema koji je razvijen u kvalitativnoj analizi. Njihova karakteristika je u tome što je svaki tip izveden iz logičke kombinacije osnovnih atributa. Između ova dva opisna sistema nalaze se parcijalni, često korišćeni u kvalitativnoj analizi. Osobnost parcijalne sistematizacije pojma ili kategorija jeste u tome da se

⁶ A. Barton and P. Lazarsfeld, "Some Functions of Qualitative Analysis in Social Research", in: S. Lipset and N. Smelser, Eds., *Sociology — The Progress of A Decade*, Prentice Hall, INC. 1961. Članak je prvi put objavljen u: *Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, Vol. I, 1955.

⁷ H. Becker and B. Geer, "Participant Observation: The Analysis of Qualitative Field Data", in: R. Adams and J. Preiss, eds., *Human Organization Research*, The Dorsey Press, INC. 1960; videti i cit. delo B. Glaser and A. Strauss. U našoj literaturi I. Kuvačić je objavio rad pod naslovom: "O prednostima i nedostacima kvalitativnog pristupa u sociologiji", "Revija za sociologiju", 1973/3—4.

⁸ A. Barton, P. Lazarsfeld, cit. čl.

ekspliciraju samo neka svojstva ili odnosi koji su važni i koji omogućuju rešavanje postavljenog problema.

Treći vid kvalitativnog postupka je u povezivanju nekoliko promenljivih i sugeriranju određenih odnosa između njih. Te sugestije idu od otkrivanja mogućih uzročnih činilaca neke pojave preko utvrđivanja posredne promenljive koja tumači vezu između dveju drugih pojava do otkrivanja dužeg lanca uzročnosti za poseban oblik ponašanja.

Kvalitativna analiza može da dobije i kvazi-statistički karakter jer se zasniva na posmatranjima koja nisu formalno tabelirana i statistički analizirana, ali se javljaju u izrazima „većina“, „izrazita tendencija pada“, i sl. U okviru kvazi-statističkog prikazivanja odnosa javljaju se izrazi: kvazi-distribucija, kvazi-korelacija i kvazi-eksperimentalni podaci. Između statističkih i kvazi-statističkih metoda u istraživanju odnosa nalazi se jedan poseban oblik — sistematsko poređenje. Ono obuhvata mali broj slučajeva velike složenosti (ratovi, revolucije, društveni sistemi, oblici vladavine i sl.) za čije je proučavanje potrebno dosta vremena.

Četvrti oblik kvalitativne analize javlja se pod nazivom „matrix formula“. Ovaj pojam sumira ogromno bogatstvo posebnih zapažanja na jednom višem nivou opštosti ali se može primeniti za analizu jedinica svih nivoa, od čitave zajednice, kulture do ličnosti. Autori smatraju da kvalitativna analiza ovde najviše pruža ali da je vrlo teška za opis. Kao primeri takvih pojmova navode se: nacionalni karakter, tip ličnosti, duh vremena, itd.

Poslednji vid u kome se kvalitativni podaci koriste jeste u podršci teoriji. Autori ističu da metodološka analiza ovog odnosa nije dovoljno razvijena (i stoga se zadržavaju samo na prikazivanju kvalitativne podrške trend teorijama), ali se može reći da se kvalitativna podrška teoriji najčešće javlja u sledeća tri slučaja: 1. teorije društvene promene svoj oslonac nalaze u kvalitativnim podacima istorijskog tipa; 2. teorije o funkcionisanju organizacija zasnivaju se na kvalitativnim opisima i 3. teorije o ličnosti svoju podršku nalaze u materijalima kliničke analize slučajeva.

Ipak autori ovog članka, posle obimnog pionirskog rada, koji do sada nije prevaziđen na metodološkom planu, ostaju dosledni svom shvatanju nauke i stanovištu da su svi postupci kvalitativne analize samo preliminarna faza u naučnom radu: „Kvalitativni materijali su posebno pogodni za ovu eksploratornu fazu istraživanja: njihovo bogatstvo opisnih elemenata daje analitičaru maksimalnu mogućnost da pronađe niti i sugestije. Za proveravanje hipoteza, na drugoj strani, idealan model bio bi kontrolisani eksperiment, sa preciznim merenjima ograničenog broja prethodno izabranih promenljivih“.⁹ Ovakav zaključak utoliko više začuđuje što se čitava analiza upotrebe i dometa kvalitativnih postupaka zasniva na temeljnom pregledu ozbiljnih dela sociološke literature čija naučna vrednost nije dovedena u pitanje niti u ovom članku niti u nekom drugom radu.

R. Guest takođe analizira različite pokušaje da se standardizuje postupak posmatranja primenjen u proučavanjima različitih problema u oblasti industrije. On navodi i analizira trinaest klasifikacijskih sistema, a zatim daje i svoj, razvijenih s ciljem da se maksimalno objektivira postupak prikupljanja podataka i to na taj način što će se uloga istraživača svesti na pasivno registrovanje toka proučavane situacije u unapred date kategorije.

⁹ Ibid., p. 119.

Zajednička karakteristika svih navedenih opisnih shema jeste u ogromnom broju kategorija i potkategorija (na primer, 14 kategorija sa 95 potkategorija, ili 9 sa 30, itd.) tako da se događaji i ponašanje do apsurdne mrve i gube svako značenje dok je često i samo unošenje podataka tehnički otežano usled prevelike razuđenosti i kratkog vremena. Iako se iskristalisalo i osnovno pitanje u stvaranju opisnih sistema za proučavanje u oblasti industrije: ko čini, šta, sa kim, gde — usled dalje diferencijacije ovih potpitanja, R. Guest zaključuje da nijedan od klasifikacijskih sistema nije dovoljno opšti da bi bio primenjiv u različitim situacijama istraživanja.¹⁰ Time su naravno dovedeni u pitanje poređenje podataka i izvođenje širih zaključaka. Treba, takođe primetiti da se ove opisne sheme stvaraju sa stanovišta otkrivanja činilaca koji ometaju efikasno funkcionisanje nekog posebnog oblika poslovanja u okviru radne organizacije a da se pri tom, istovremeno, gubi iz vida širi kontekst u kome se on javlja i kojim je, dobrim delom, i određen.

Ako se, dakle, ni primenom krajnje objektivirane tehnike ne obezbeđuje ne samo njena opšteprihvaćena upotreba nego ni dobijanje dovoljno bogate i smislene iskustvene osnove za proučavanje određenih odnosa, onda ostaje da se vidi valjanost onog pristupa koji karakteriše aktivna uloga istraživača. Istovremeno se postavlja i pitanje da li se uopšte mogu očekivati naučni rezultati ako se istraživač, u odnosu prema svom predmetu, postavi kao tehničko lice i koji je onda uopšte smisao bavljenja naukom?

Aktivna uloga istraživača ima naravno smisla samo onda kada je njegov teorijski pristup otvoren. Otvorenost pristupa neophodna je posebno u onim slučajevima kada se javljaju manje ili veće praznine u znanju o proučavanoj oblasti, kada samo područje nije dovoljno ispitano, kada se radi o posebnoj složenoj problematici i ako su brze i duboke promene. U ovakvoj situaciji dolazi do neprekidne modifikacije plana istraživanja usled novih ideja i neočekivanih podataka. Naglasak se stavlja na otkrivanje problema i hipoteza i sistematsko stvaranje teorije iz podataka, što zahteva takve tehnike za prikupljanje građe koje maksimiraju mogućnost otkrivanja neanticipiranih ali važnih činjenica za proučavani problem. Ono što karakteriše ovaj pristup jeste činjenica da istraživač istovremeno stvara iskustvenu građu (bilo da prilazi proučavanju neke pojave o kojoj postoje pisani izvori ili je proučava u njenom neposrednom toku) i teorijske kategorije. Nastanak i jednih i drugih jeste postepen i međusobno uslovljen proces. Stoga istraživač nije u bespomoćnom položaju kada se nađe pred bogatstvom istorijskih činjenica ili složenošću aktualnih društvenih pojava, jer teorijska misao neprekidno prati tok prikupljanja, sređivanja i analize podataka, ukazujući koja vrsta podataka je neophodna u sledećem koraku, gde ih je moguće naći. Postoje brojni pokušaji da se ovaj proces standardizuje tako da se u dobijene podatke može imati poverenje. Ishod ovih napora je razvijanje kontinuirane ili sekvencijalne analize i ekspliciranja onih elemenata u podacima i načinu rezonovanja koji najviše doprinose određenim zaključcima.¹¹

¹⁰ R. Guest, „Categories and Events in Field Observations”, in: R. Adams, J. Preiss, eds., *Human Organization Research*, The Dorsey Press, INC, I11, 1960, p. 239.

¹¹ Videti cit. radove: B. Glaser and A. Strauss, H. Becker and B. Geer, M. Dalton, R. Mills; U našoj literaturi V. Milić je pisao o sekvencijalnoj analizi u svojoj knjizi: *Sociološki metod*, „Nolit”, Beograd, 1978, str. 457—463.

Sekvencijalna analiza se najviše razvila u primeni učesničkog posmatranja kao postupka za proučavanje društvenih pojava, ali principi na kojima ona počiva mogu biti primenjeni u svim oblicima naučnog rada. Međutim, već sama činjenica da se razvila iz primene ovog postupka govori i o širini društvenog okvira u kome se do sada najčešće javljala. To su: bolnička odeljenja, studentske grupe, manje etničke zajednice, fabrička odeljenja.¹² Mogu se razlikovati tri osnovna stupnja sekvencijalne analize jer se odvija u fazama i traje dok traje i samo istraživanje: 1. izbor i definicija problema, pojmova i pokazatelja; 2. utvrđivanje učestalosti i distribucije pojave i 3. uključivanje dobijenih rezultata u neki širi teorijski model. Ove tri istraživačke faze tesno su povezane na taj način što sledeća uvek zavisi od sprovedene analize i dobijenih zaključaka u prethodnoj.

Tokom prve faze istraživač nastoji da otkrije i definiše one pojave koje najviše obećavaju da će pružiti traženo objašnjenje proučavane situacije. Pažnju najčešće privlače ili ponavljanja ili protivrečnosti u podacima koje ga orijentišu u daljem radu. To je, prema Barton-Lazarsfeldovoj klasifikaciji, prvi stupanj u vidu analize pojedinačnih slučajeva. Istraživač se tada susreće sa pojavama za koje će tokom daljeg rada tražiti specifične pokazatelje ili mu upravo one služe kao pokazatelji nekih drugih, teže opazivih pojava. U svakom slučaju, on već tada suočava dobijene činjenice sa sociološkom teorijom i traži odgovarajuće pojmove i definicije za njihovo dalje istraživanje. Istovremeno, njega prestaje da vuče reka podataka i on se prema njima počinje da odnosi sa stanovišta teorijskog cilja kome mogu poslužiti. Međutim, na ovom stupnju istraživač prvenstveno razmišlja o mogućnostima, jer mnogi pojmovi i hipoteze još uvek nisu povezani te njihov privremeni ili stalni karakter tek treba da bude pokazan u daljem toku istraživanja. Ipak se konture teorijskog okvira već na ovom stupnju počinju da ocrtavaju a neki autori smatraju da se njegova kristalizacija javlja već prvih dana terenskog rada što L. Schatzman naziva „momentum effect”. Istraživač je već tada prinuđen da oceni dobijene podatke i uspostavi neki poredak među njima. U oceni valjanosti podataka koristi se standardno proveravanje koje su razvili istoričari u oceni istorijskih dokumenata (verodostojnosti ispitanika ili stvaraoaca dokumenta), zatim utvrđivanje da li se radi o iskazima koji su dati spontano ili na direktno pitanje istraživača, da li su dati u grupi ili samo u prisustvu istraživača i kako se ocenjuje i prihvata uloga istraživača u proučavanoj sredini (ako je reč o primeni posmatranja ili intervjuja). Jedan od najvažnijih postupaka za proveru tačnosti podataka jeste ne samo njihovo poređenje, s obzirom na situacije u kojima su dobijeni, već i izvore iz kojih potiču.¹³ Ovo istovremeno znači da su pojmovne kategorije stalno otvorene za nove činjenice kako one koje im idu u prilog tako i one koje im se suprotstavljaju i traže formulisanje novih, drukčijih. To i jeste razlog što se pojavom negativnih slučajeva pojmovne kategorije modifikuju ili potpuno odbacuju i formulišu nove.

¹² Pored radova navedenih u prethodnoj fusnoti pogledati: K. Wolf „The Collection and Organization of Field Materials,” in: R. Adams and J. Preiss. Eds., cit. delo. B. Geer, „First Days in the Field,” in: P. Hammond, cit. delo.

¹³ O ovim problemima pogledati: A. Vidich and J. Bensman, „The Validity of Field Data”, in: R. Adams and J. Preiss, cit. delo; W. F. Whyte, „Interviewing in Field Research”, in: R. Adams and J. Preiss, cit. delo; R. Jones, „A Note on Phases Community Role of the Participant Observer,” American Sociological Review, June 1961, Vol. 26. Pogledati, takođe, navedene radove H. Becker i B. Geer.

Drugi stupanj sekvencijalne analize proizilazi iz prvog i treba da utvrdi koji su problemi i pojmovne kategorije vredni daljeg istraživačkog napora. Ovo se čini ispitivanjem učestalosti i distribucije pojava u proučavanoj sredini, a koji su doveli do formulisanja istraživačkog problema i pojmovnih kategorija. Iako nemaju strogo numerički izraz, ocena učestalosti i distribucije tih događaja dobija kvazi-statistički karakter (o čemu je bilo reči) i služi kao podrška odluci o daljim pravcima istraživanja. Ovaj način prikazivanja ne govori samo o stepenu prisutnosti proučavane pojave nego je to sumarni način sređivanja podataka i isticanja onih koji su bitni za dalje istraživanje. Tako, analiza i prikazivanje rezultata gube ilustrativni i anegdotski karakter a sve više dobijaju sistematski. Sam postupak se sastoji u tome što se podaci, u vidu pojedinačnih slučajeva (iskaza ili ponašanja) razvrstavaju u određene pojmovne kategorije. Svi slučajevi su numerički označeni tako da se sa lakoćom razvrstavaju u više kategorija za koje se smatraju relevantnim. K. Wolff čak pravi razliku između primarno i sekundarno relevantnih slučajeva za pojedine kategorije.¹⁴ Slučajevi su inače dati u svom punom sadržinskom značenju-izraženim idejama, preduzetim akcijama, prisutnim licima, datumu i uslovima. Sledeći korak je da se ispitivanjem različitih slučajeva iste kategorije mnogo preciznije specifikuje sadržaj i značenje samo kategorije. Istovremeno, budući da kodiranje nije obavljeno na principu međusobne isključivosti kategorija, na osnovu slučajeva koji su zajednički većem broju kategorija, formuliše se sadržaj centralnog problema istraživanja a između kategorija uspostavljaju odgovarajući odnosi.

Na ovaj način dobija se detaljan opis sadržaja postavljenog problema a istovremeno se ne gube oni slučajevi koji u kasnijoj analizi služe kao dokaz osnovnog zaključka istraživanja.

Problem se dalje ispituje s obzirom na učestalost pozitivnih i negativnih slučajeva. Međutim, kako je njegova formulacija proistekla iz samih podataka, broj negativnih slučajeva je najčešće minimalan i govori samo o odstupanjima koja se kreću u granicama tolerancije. Nakon ocene učestalosti pojave moguće je utvrditi, s obzirom na način kodiranja podataka, njenu rasprostranjenost u proučavanoj sredini. Ova rasprostranjenost ima situacioni i vremenski aspekt. To dalje znači da je moguće ustanoviti koji se sadržaji problema javljaju u više situacija a koji se javljaju u najmanje jednoj i, istovremeno, kako je taj sadržaj vremenski raspoređen u periodu posmatranja. Ako je period proučavanja duži, a neki sadržaj traje kratko i nije ostavio dubljeg traga na ispitivani problem, može se zaključiti da je bio prolaznog karaktera.

Prema H. Beckeru i B. Geeru poslednji stupanj sekvencijalne analize jeste uključivanje dobijenih rezultata u širi teorijski okvir društvenog sistema ili društvene organizacije. Ovaj proces pretpostavlja formulisanje neophodnih i dovoljnih uslova za postojanje proučavane pojave, zatim određivanje njenog značaja za funkcionisanje celine čiji je deo kao i prepoznavanje proučavanog problema kao primera ili procesa koji je na višem nivou apstrakcije već sadržan u sociološkoj teoriji. B. Glaser i A. Strauss, međutim, smatraju da proces istovremenog i kontinuiranog analitičkog toka prikupljanja, kodiranja i analize podataka, uz primenu stalnog uporednog metoda svih podataka i kategorija, rezultira u stvaranju sadržinske teorije

¹⁴ K. Wolff, cit. čl.

ako se počinje sa sirovim podacima, ili u stvaranju formalne teorije, na višem nivou opštosti, ako se počne od rezultata većeg broja studija koji su već obuhvaćeni apstraktnijim sociološkim kategorijama. Ipak, u konkretnim istraživačkim radovima na kojima se prikazuje tok kvalitativne analize, pretežno se koriste teorije srednjeg obima. S druge strane, A. Barton i P. Lazarsfeld su u svom članku pokazali da kvalitativna analiza može da obuhvati i globalne društvene sisteme ili da posebne probleme tretira u najširem kontekstu globalnog društva. U tom okviru R. Mils jedino i može da razmišlja o sociologiji i o sociologu kao o pravom naučniku za razliku od tehničara u oblasti društvenih istraživanja.

Navedeni pokušaji da se standardizuju postupci kojima se povećava stepen poverenja u studije, čiji rezultati nisu dati u strogo kvantitativnom obliku i u kojima su uloga istraživača i njegova sposobnost stalnog sučeljavanja i sve tešnjeg integrisanja teorijskog i iskustvenog posebno razvijeni, što je pretpostavka naučnog objašnjenja, imaju poseban značaj u sociologiji. S jedne strane, olakšava se pristup manje ispitanim i nepoznatim područjima a zatim i složenijim, što je najčešće slučaj s društvenim pojavama. Rukovanje ogromnom iskustvenom građom, koja je osnova takvih studija, nije problem, jer se ona analizira samo u svojim bitnim svojstvima koja se kristališu u postepenom teorijskom oformljivanju proučavanog problema, na različitim stupnjevima njegove analize.